

Karámban – vízummentes-e az irodalom?

(1.)

A nyelv képtelen leírni a valóságot.¹ Az irodalomnak a nyelv eme fogyatékoságából eredően nincs stabil, állandó és megbízható viszonyítási pontja, s ha mindezt továbbgondoljuk, beláthatjuk, az irodalomnak nincs valódi értelme. Ebből kifolyóan, vagyis hogy az irodalom értelme mindmáig rejtett dolog, az égvilágon az egyik legmerészebb, legkockázatosabb és leginkább kudarcra ítélt vállalkozás az irodalom tanítása. Irodalmat nem lehet tanítani, hiszen a stabil viszonyítási alapok híján mindegyik olvasó mindegyik értelmezése egyformán érvényes, és mint ilyen, fontosabb a szerző szándékánál. Az irodalomban egyetlen műnek sincs tényleges minősége²; csakis az elismertsége adja a pillanatnyi helyi értékét; minden pofára és hovatarozásra megy; ne reménykedjen senki posztumusz igazságszolgáltatásban; amin egyszer átlépett az idő, az a kukában marad. Szkepticizmusunkat, mármint hogy valójában az életben semminek sincs értelme, olyan elődök nyomán hizlaljuk, mint Bölcs Salamon, vagy a depressziósan pesszimista Albert Caraco. A valóság tapasztalata szubjektív, ennél fogva szubjektív az értékek és szubjektív az igazság is: az élet egyfajta illúzió. Az irodalom pedig végső lényegében szellemi művészet.³ A mű az alkotóban megfogant vízióval kezdődik, és utolsó pillanata is vízió, amikor látomássá válik a műélvezőben. A valódi művészet célja, hogy felkavarjon, zavarba ejtsen, hogy elegend legyen a világból

és aláássa valóságérzetet.⁴ Mindezt csupán azért, hogy rákényszerítsen a világról vélt tudásunk teljes újragondolására. A művészet éppen e tulajdonsága miatt nem tanítható. A legvalódibb művészet darabokra tör, intellektuálisan tönkretesz, fizikailag beteggé tesz, és gyűlölettel tölt el azon kulturális hagyományok iránt, amelyek gúzsba kötnek bennünket és lenyomnak, megnyomorítanak és belefojtanak a hétköznapiaság tengerébe. A művészet a kreatív intellektus kísérlete arra, hogy olyan kiadványokat töltsön meg művekkel, amely hiányok a behelyezett művektől válnak igazán feltűnőkké.⁵ Napjaink egyik üres terének gondolom a kultúra, a művelődés, a művészetek világát.⁶ Egyre üresebbek köröttünk a terek, és nagy az átláthatatlanság. Egyre üresebbek körülöttünk a terek, egyre nagyobb a helyszíneiken a nyüzsgés.⁷ Az, hogy minden kör, minden társaság kialakította a maga kultúra-képét, kultúra-eszményét, áttekinthetetlenné teszi a kultúra, művelődés és nyelvhasználat köznapi-artisztikus elkülönülésének terepét. A kritika joggal észrevételezte, hogy a magyar köznyelv és közgondolkodás átalakult. Megdurvult, megújult, visszafejlődött, félrefejlődött.⁸ Sőt, tegyük hozzá, egyre gyakrabban jelennek meg önmagukat irodalomként definiáló szövegek, amelyek azonban végső soron csupán az írásbeliség dokumentumának tekinthetők. Ez azonban nem önmagában járó probléma, vagy mondjuk megértőbben, jelenség, mert tulajdonképpen az irodalomban a mérték is változik, nem csak a mérnivaló.⁹ Az irodalomban tehát végső soron nincs igazság. A modern irodalom a gyanak-

¹ Az axiómát a továbbiakban Dean. R. Koontz nyomán fejti ki a dolgozat

² Kontra Ferenc

³ Vajda Endre

⁴ Vissza Dean R. Koontzhoz.

⁵ Balla D. Károly

⁶ Füzi László

⁷ Sándor Iván

⁸ Kemény István

⁹ Gál Sándor

vással kezdődik¹⁰, a mindentudó elbeszélő trónfosztásával, és mindenben kételkedni tanít. Az olvasó e késztetéstől vezérelve kezd kételkedni az emberben, a világban, a formában, és végső soron magában az irodalomban is. Ez a nyughatatlan gyanakvás adja a pótolhatatlanságát, a kétely a művészet magja és fő princípiuma, és ezáltal lehet a művészet az emberi szellem utolsó menedéke.

(2.)

A zárt régióban az élet lefojtott volt. A nyitott világ örvénylő. Megszámlálhatatlan részsztintér alakul az átlátható színhely-egész után. És a lokális mozgásokba betörnek a távolabbi örvénylések hatásai.¹¹ Minden tartósan elnyomott csoport gondolkodása sérült. A sorozatos tragédiák egy idő után bénítólag kezdenek hatni a nemzetre, elgyengítik életerejét.¹² Ennek a lélektani axiómának a fényében szemlélve az irodalom és a kultúra kisebbségi körülmények közepette való fejlődését, az előzőket szem előtt tartva, eleve megkérdőjelezhetővé válik, mennyire releváns a kisebbséghez tartozók belső fölmérése, értékelése, helyes-e az a mód, ahogy önnön irodalmuk esztétikai értékeiről és etikai vonatkozásairól tárgyalnak. Nem sérült-e az a kánonképzés, amely a kisebbségi létkörülmények között születő irodalmi alkotásokat a centrum és a periféria viszonylatában kettős megítélésben látatja? Ebben a viszonylatban, a központ és a peremvidék irodalmát megkülönböztető látásmódban milyen érték kategóriák jutnak döntő szerephez? Erkölcsi-etikai, etikai-szociális, vagy esztétikai-retorikai ismérvek alapján ítélnék egyfelől azok, akik a vakondtúrást bérces vonulatnak látják, illetve fordítva, akiknek szigora a periférián sарjadó alkotásokat eleve vadhajtaszként éli meg? A délvidéki magyar kultúra és irodalom tekintetében¹³ az ez-

redforduló táján számos szociológiai-pszichológiai tanulmány és gondolkodói obszerváció látott napvilágot vajdasági szerzők tollából, amelyek kritikus érvekkel taglalják témájukat, feltárják a tartósan elnyomott csoport, vagyis a kisebbségi sorsba szakadt magyarság gondolkodásának sérültségét, a nemzettudat hézagosságát, a kulturális igénytelenség megnyilvánulását, az anyaországi és -nemzeti kötődések föllazulását, mindazt, ami oda vezet, hogy ennek a sajátos világnak, amit kisebbségi létmódnak nevezünk, a belső törvényszerűségei jelentős eltérést mutatnak a centrumban érvényes normarendszerhez képest. A nemzet mibenlétének megfogalmazására az etnikumra vagy antropológiai állandókra való hivatkozás helyett esetünkben Szegedy-Maszák Mihály értelmezése látszik alkalmasabbnak, aki a közös nyelvet használók közösségeként értelmezi a nemzetet, Wilhelm von Humboldt és Kosztolányi elgondolását folytatván, miszerint a nyelvek sokféleségéből származik a művelődések (kultúrák) sokfélesége.¹⁴

A kortárs poétikai gondolkodás az utóbbi időben hajlik egy úgynevezett világpoétika¹⁵ kialakítására, amelynek során megfeleléseket keres a különböző szövegek, eltérő szellemi vonulatok és egymásra nem hasonlító kultúrák interferáló beszédmódjai között. Ez a planetáris kultúra jelenségként megszámlálhatatlanul sok perspektíva lehetőségét nyitja meg. A vizsgált interferencia azonban nem csupán az egybehangzások, a szólamok egybecsengése miatt érdekes, hanem a beszédmódok divergenciája, a műfaji, tárgyi és stílári szétválás miatt is. Még akkor is, ha a központ szempontjából periférikusnak tekintett területeken ez a szétválás az ezredfordulón már a kisebbségi (kulturális) nemzethalál vízióját gerjeszti.

Az emberi léptékkal mérve aggastyán korba lépett, nyolcvan évét meghaladó vajdasági (korábban jugoszláviainak, legújabban szerbainak nevezett) magyar irodalom kényszerből született, s koloniális fejlő-

¹⁰ Irja Radics Viktória a Danilo Kišről készített monográfiájában.

¹¹ Sándor Iván

¹² Gazda József

¹³ A délvidéki magyar kultúra és irodalom említésével jeleztem állásfoglalásom: ez a sajátos entitású kultúra és irodalom létezik, természetesen a maga elhatárolódásaival és kapcsolódásaival egyetemben.

¹⁴ „A nemzet az irodalmár szemszögéből nézve szövegközöttiség, sokféle nyelvi megnyilatkozás összhatása. A sokrétegű nyelv a nemzetnek megteremtője, az irodalom pedig a nemzet önértelmezése. A nyelv ismerettár, amennyiben közös emlékezet és közlés (kommunikáció), amely képzeletbeli közösséget teremt.” Szegedy-Maszák Mihály: Nemzeti irodalom az egységesülő világban. *Élet és Irodalom*. 2002. augusztus 23.

¹⁵ vö. Faragó Kornélia: *Térirányok, távolságok*. Forum Könyvkiadó. Újvidék. 2001. 44. o.

désének vonalát „sok szép nagy hiába” (Gulyás József) koszorúzta. Külön sorsnak külön irodalom kell – szögezte le Németh László¹⁶ az egyik pillanatról a másikra nemzetiségivé, illetve kisebbségivé minősült magyar irodalmakról. Ehhez azonban azt is hozzá kell számolni, hogy irodalomkritika nélkül¹⁷ nem létezhet. Illetve, ha igen, akkor esetleg vadhajtsásként, az irodalmon élőködő munkák, dolgozatok összességéeként. Tovább haladván az önmagába záruló vonal mentén, az is tény, hogy a kritika nem működhet a nemzeti irodalom egészére kivetülő horizont nélkül, abbéli gátoltottságában, hogy ne legyen rálátása az irodalmi élet egészére, hogy ne lássa be és ne igyekezzen megérteni azokat a jelenségeket és folyamatokat, amelyek a világ- és a nemzeti irodalom berkeiben megjelennek, működnek; hogy ezekből az általánosságokat és az egyedi jellegzetességeket leszűrve építse, igazítsa, módosítsa kritikai szempontjait, hogy végül megértő bírálója és elbírálója lehessen a műveknek.

Aggasztóak Mirnics Károly szociológiai tanulmányainak és Hódi Sándor szociológiai-pszichológiai vizsgálatainak következtetései. Ez utóbbi egyebek között a következőket szögezte le (Gereben Ferenc felmérése¹⁸ kapcsán, miszerint a történelem nagyjai közül Tito marsallt nevezték meg legtöbbször az 562 megkérdéztelt vajdasági felnőtt magyar nemzetiségű személy közül): „A felmérési adatok tükrében a vajdasági magyarság mintapéldánya lehetne a kilúgozott agyú népeknek. Ilyen mérvű értékszavazat kizárólag olyan né-

pek esetében fordul elő, amelyet szinte teljes egészében megfosztottak történelmi múltjától, önbecslésétől és nemzettudatától. [...] Hogyan lehetne a vajdasági magyarság büszke nemzeti nagyjaira, amikor azok nevét hosszú évtizedeken át ki sem volt szabad ejteni, és a félelemtől görcsbe rándult a gyomra, valahányszor magyarsága szóba került? [...] A közösséggé szerveződésnek jól ismert gazdasági és politikai akadályai voltak. Nemcsak törvények tiltották, amit főbenjáró bűn volt megszegni, hanem a magyarsághoz való tartozás az elmúlt nyolcvan esztendő során kizárólag hátrányt jelentett az emberek egyéni boldogulása szempontjából. Előny kizárólag abból származott valaki számára, ha hátat fordított nemzettársainak, még inkább, ha elárulta őket.”¹⁹ Hódi más helyen azt fejtegette, hogy a vajdasági magyarság az egyéni lelki beágyazódás, a keresztény értékrend és a nemzeti öntudat hiányában nem csak rossz közérzetével kénytelen megküzdeni, hanem olyan lelki sérülésektől szenved, amelyek pusztító és önpusztító magatartásban tárgyiasulnak.

Badarságnak tűnik a huszadik század vezető irodalomelméleteinek fényében közösség irodalmáról, sőt a közösség szociológiájáról és pszichológiájáról beszélni²⁰, amikor ezek az elméletek kiemelték a művészetet, s vele együtt az irodalmat is a közösségi cselekvési formák közül, lehámozták róla a külső meghatározóit – a politikai, szociális, nemzeti, földrajzi-regionális összefüggéseit –, elszakították a szerzőtől, és önelvű nyelvi önmozgásként értelmezték, amelynek egyetlen

¹⁶ „Németh László egész életművét a nemzet minőségelvű felemelésének, felegyenesedésének szolgálatába vonta. A magyar szétszóródással a példanemzet ideálját állította szembe. Azt vallotta, hogy az elszakított magyarságnak is akkor adjuk a legnagyobb erőt és kedvet önmaga megőrzéséhez, ha a minőség révén visszaszerezünk az élet bizodalmit, ha olyan minőségű nemzetté emeljük a magyarságot, amelyikhez érdemes tartozni. Az eszményi minőség megvalósításának nehézségeivel regények és drámák sorában vetett számot. Kritikai igényű társadalomrajzot társított a lélektani elemzéssel, a magyar élet enciklopédikus gazdagságú rajza fölé egyetemes emberi távlatot és mértéket állított.” Görömbei András: *Irodalom és nemzeti önismeret. Hítel, 2002/augusztus*

¹⁷ Herceg János 1951. június 22-én a Magyar Szóban megjelent cikkében (*Irodalmi helyzetünkről*) úgy válaszolt arra az egyre nagyobb teret nyerő propagandára, hogy a Vajdaságban szabadságban alkotó íróknak köszönhetően ez az irodalom kilombosodott és kiállja a versenyt a többi magyar nyelvterület irodalmával, hogy mivel ma sokkal több magyar lap közöl irodalmat, a kézírathányt elosztják a dilettánsok. Soha annyi dilettáns nem jutott szóhoz a vajdasági irodalom mozgalmában, mint napjainkban. [...] ... a vajdasági magyar irodalmi mozgalom nemcsak hogy nem fejlődik, hanem egyre mélyebbre süllyed a dilettantizmus mocsarában. Egy hónappal később, a *Híd* 1951. júliusi számában (Cél és vallomás) egyértelmű kishitűséggel kérdezte: Mi az, hogy vajdasági irodalom? Van ilyen? Vagy csak azért van, hogy a neve legyen?

¹⁸ Gereben Ferenc: *A vajdasági magyarok nemzeti és kulturális identitása. Elhangzott a MTA Kisebbségkutató Intézetének a 2001. május 30-31-én megrendezett Kisebbségi magyarság: nemzetiségi lét, identitás és önszerveződés városi környezetben és falun témájú konferenciáján.*

¹⁹ Hódi Sándor: *Zavarodott nemzettudat. Aracs. 2001/1*

²⁰ Noha eddig bizonyosak voltunk, hogy minden esztétikai ítéletalkotás rászorul a közösségi legitimitációra és a recepció-kanonizáció-cenzúra hármasságában ez a közösségi olvasat érvényesül.

és kizárólagos játéktere az olvasó, és amelyek szerint az irodalom szakadatlan szövegelés, egyedüli fétise a nyelv, célja az önreflexió, és semmi köze a nyelven kívüli világhoz, így személyhez, ethoszhoz, nemzethez, történelemhez, végső soron emberhez, vagy ha igen, akkor az is az olvasó intellektuális játékának tárgya. Amennyiben ezen elméletek bármelyike is egyeduralkodóvá válna a már említett (feltételezett) világoéitkában, szükségtelenné tenné az irodalomtörténet-írást. Nélküle azonban az elmélet is feleslegessé nyilvánítaná önmagát, hiszen elveszítené vizsgálódásának folyamatoságát, tárgyát egyedi, előzmények és következmények nélküli jelenségként vizsgálhatná, nem képezhetne kánont, értékmezőket, és értékmérő eszközei se lennének. Innen az, hogy a harmadik évezred elején is viszonylag békésen megférnek egymás mellett a különböző elvekre esküvő irodalomkutatási iskolák és az eltérő szempontokat érvényesítő irodalomtörténet-írások.

(3.)

A centrum és periféria kérdésében ma is a sztereotípiák érvényesülnek. Végel László írta egy tíz évvel ezelőtti esszéjében, hogy ha Újvidékről Budapestre utazik, akkor mindenki a vajdasági magyarság sorsáról faggatja, de senkit se érdekel, hogy például mi a véleménye a posztmodernről. Ennek kapcsán állapította meg Kibédi Varga Áron, hogy *a Magyarországon kívül, de a Kárpát-medencén belül élő magyar értelmiséggel és íróval szemben az az elvárás, hogy szomorodjék, hogy panaszkodjék, másról, mint a kisebbségi élet nyomoráról ne beszéljen és főleg pozitívumot ne mondjon, az már kimondottan botrány lenne.*²¹ Érdemes tovább is idézni a szerzőt: „*A magyarországi elvárásokat ezenkívül a központ–periféria szociológiailag rendkívül érdekes problémája is jellemzi, egyrészt kulturális, másrészt társadalmi szinten. A központ dönt, a periféria pedig úgy érzi, hogy ezekbe a döntésekbe nem szólhat bele. Kulturális vonalon a magyar helyzet ebből a szempontból hasonlít a francia helyzetre. A francia kulturális élet Párizs-, a magyar Budapest-központú. Mindkét fővárosban úgy gondolják a kulturális vezetők, értelmiségiek és kritikusok, hogy az ő izlésük mérvadó. Általában ők tudják a legjobban, hogy ki jelentős író, függetlenül attól, hogy az író milyen illetékeségű és hogy a magyarországi, a vajdasági, a szlovákiai vagy az erdélyi valóságot ábrázolja-e. Ami nem felel meg a párizsi, illetve a budapesti mércének és el-*

*képzeléseknek, az provinciális, másodrangú. A provincia beletörődik ebbe a helyzetbe, hatásos tiltakozásra nincs lehetősége... – Ez a központ–periféria-probléma politikai-társadalmi vonalon is jelentkezik. Budapesten kialakultak bizonyos elvárások, és a határon kívülieknek meg kell felelni ezeknek az elvárásoknak. Budapesten tudják igazán, hogy ki a jó, rendes, hazafias magyar, ott tudják tehát azt is a legjobban, hogy mi kell a kisebbségben élő magyarnak. Itt nem a francia, hanem egy másik párhuzam merül fel: azokra a nyugati vezetőkre és vállalatokra gondolok, amelyek 1989 óta a közép-kelet-európai országoknak vállveregtetve és atyáskodva magyarázták, hogy mi a demokrácia és mi a kapitalizmus.”*²²

Fogadjuk el, hogy ez így természetes, talán így működik minden irodalomban. Ám nem ez a lényegi kérdés a centrum–periféria viszonylatában, hiszen az anyaország nem is egy csatornán anyagilag támogatja a kisebbségben élő magyarok könyvkiadását, inkább a hatásukat kellene felmérni ezeknek a könyveknek a hamarosan vízumköteles anyairodalmon belül. Itt az első nagy bökkenő: a támogatott kiadványok is leginkább csak köteles példányként jutnak el Magyarországra, de mindegyikkel még a könyvvásárokon se találkozhat a magyarországi olvasó, hiszen még a támogatott könyvek közül is kevés jut el egy-egy kiállításra és vásárra. Itt kezdődik a gubanc és itt emelkedik a fal: amennyiben valaki valamiért vagy valamire pénzt ad, eufemikusabban fogalmazva: támogat valamit, akkor miért nem kíváncsi rá, hogy mit is pártfogolt? Esetünkben: dilettáns költők vasárnapi szenvelgéseinek megjelenítését tette lehetővé, vagy valóban kiemelkedő minőséget felmutató, támogatásra méltó szerzői törekvést patronált? Mit mutat a vajdasági szerzők magyarországi recepciója? Milyen befogadásra találtak a centrumban a periféria irodalmi díjaival jutalmazott alkotások és alkotók? Hány előtt nyílt meg a magyarországi publikáció lehetősége? Hány áttelepült és hány itthon maradt szerző munkája került antológiába? Melyik szerző könyvét nem értette még félre a magyarországi kritika, és egyáltalán az össztermésből hány könyvünkkel foglalkozott? Ennek eldöntésére csupán egyetlen lehetőség áll rendelkezésre: méretessen meg minden mű az összmezőnyben! Kerüljön be bár minden támogatott kötet az anyaországi vérkeringésbe, bírálja el a kritika, tegye helyére az irodalomtörténet-írást. Derüljön ki, hogy melyik esetben van szó pusztán papírpocsékolásról és melyikben ráfigyelésre méltó alkotói koncepció megvalósulásáról. Többet jelentene az ilyen meg-

különböztető odafigyelés a vaktában adott vagy elor-zott támogatásnál, s bizonyára hatása is kimutathatóbb lenne: egy könyv ugyanis nem attól kel életre, hogy megjelenését jegyzi a statisztika, hanem attól, hogy ol-vassák. Határon innen és határon onnan. Hiszen nem is kerül különösebb erőfeszítésbe: magyarul írták.

(4.)

Persze nem feledhetjük Arany János figyel-meztető vesszorát: „Ocsmány ökölharc az irodalom!”²³, s ha így van, akkor az írónak, ha távol áll a szorítótól, még hasmánt se sikerül felkúsznia a Parnasszusra, amit egyelőre csak jelöljünk meg a magyarországi megjelentetés lehetőségeként.

A vajdasági magyar irodalom sorsa egyenes arányban áll a vajdasági magyarság sorsával. Tehát az lesz vele, ami velünk. Nem vagyok túl optimista, ugyan-is a demográfiai jelek és a politikai konstellációk arra utalnak, hogy mértani haladványban kifejezhető sebes-séggel veszünk ki erről a vidékről, mégcsak nem is an-nak az árán, hogy áttelepülések nyomán beolvadunk az anyaországi nemzettestbe, hanem egyszerűen fizi-kailag megsemmisülünk itt, és ugyanez lesz a sorsa a vajdasági magyar irodalomnak is, aminek immár em-beröltöt meghaladó múltja van, s ami belátható időn belül regionális magyar irodalomként a lexikonokba ke-rül majd. De a hátralevő ki tudja hány évtizedet azért – nem tudom mennyire futja időnkéből és energiánkból – alkotó emberek munkái jelzik majd, tehát irodalmunk nem veszik el, szemmel láthatóan nincs lehetősége be-olvadni az egyetemes és általános magyar irodalomba, megmarad egy különleges produktumnak, ami magán viseli a regionalitás jellemzőit, megőrzi kapcsolatát az itteni más nyelvű irodalmakkal, kapcsolatát természe-

tesen az anyaországi irodalommal, az emigrációs ma-gyar irodalommal, amit most már szebben szórványiro-dalomnak neveznek, és kapcsolatát a világirodalom-mal. S miként eddig is, a továbbiakban is ezeket a kap-csolatokat a szervilizmus, az alárendeltség folyamat-oosan ható tudata határozza meg. A hátra lévő idő fel-bebecsléséhez nem árt tudni, hogy a szórványokban a fe-lezési idő 12 – 13 év. Ahol ma százan élnek, 12 év múl-va 50-en, 25 év múlva 25-en, 38 év múlva 12-13-an lesznek. Aztán hatan, hárman. S ami a szórvány sorsa, az a sors vár a ma még tömbmagyarságra is.²⁴

Óhajaink szerint az itteni alkotóknak be kell kerülniük az egynemű magyar irodalmi vérkeringésbe, ugyanis anélkül, hogy a „nagy piacon” megmérettet-nénk magunkat, nem tudjuk felmérni, mennyit is érünk tulajdonképpen, hogy mely jelenségek adódnak az iro-dalom fogalmának átminősüléséből, melyek a dilettan-tizmusból és provincializmusból táplálkozó vadhajítások, és melyek az idő mércéjét is kiálló alkotások. Ám ez nem csak a vajdasági magyar irodalomra, hanem a ma-gyar nyelven írt irodalom egészére is vonatkozik. Az a trend, amely évtizede folyamatban van, hosszú távon oda vezethet, hogy a magyar irodalom a belterjesség és a sznobizmus közt hánykolódva fokozatosan provincial-izálódik, visszafejlődik.²⁵ Ez azonban már a globa-lizáció és a nemzeti irodalom viszonyrendszerének nem csupán sajnálatos, hanem tragikus következménye.

Vállalván, hogy az eddig leírtak csak egy a le-hető megközelítések közül, itt talán álljunk meg, vár-junk türelmesen, és jegyezzük meg, bizonyára nem jut mindenkinek vízum, aminek hiánya még az egymás mellett történő elbeszélést is lehetetlenné teszi, meg-hagy bennünket a magunk bércei és lapályai között.

²¹ Kibédi Varga Áron: *Magyar-magyar kapcsolatok és az irodalom. Mikes International 2001-2002. II. évfolyam, 2. szám. 8.o.*

²² *uo. 9.o.*

²³ *Írjak? ne írjak?, 1856*

²⁴ *Gazda József*

²⁵ *Pécsi Györgyi*